

Л. Г. Боярова

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

**Академічні перекладні словники
як сфера фіксування української термінологіки:
нормативний аспект**

Боярова Л. Г. Академічні перекладні словники як сфера фіксування української термінологіки: нормативний аспект. У статті розглянуто в нормативному аспекті терміни і номен, кодифіковані в академічних загальномовних російсько-українських словниках, опублікованих у певний проміжок часу (20-рр. XX ст. – 10-і рр. XXI ст.). Простежено динаміку імперативних і диспозитивних мовних норм в українській термінології. Словникова кодифікація українських термінів засвідчує зміни в мові та свідомий вплив суспільства на розвиток термінологічної норми. Визначено екстралінгвальні чинники, що впливають на динаміку мовної норми в термінології.

Ключові слова: *термінологія, загальномовна лексикографія, термін-варіант, імперативна норма, диспозитивна норма.*

Боярова Л. Г. Академические переводные словари как сфера фиксации украинской терминологии: нормативный аспект. В статье рассмотрены в нормативном аспекте термины и номены, кодифицированные в академических общеязыковых русско-украинских словарях, опубликованных в определенный отрезок времени (20-е гг. XX ст. – 10-е гг. XXI ст.). Прослежена динамика императивных и диспозитивных языковых норм в украинской терминологии. Словарная кодификация украинских терминов свидетельствует об изменениях в языке и о сознательном влиянии общества на развитие терминологической нормы. Определены экстралингвальные факторы, влияющие на динамику языковой нормы в терминологии.

Ключевые слова: *терминология, общеязыковая лексикография, термин-вариант, императивная норма, диспозитивная норма.*

Boyarova L. G. Academic translation dictionaries as a fixation field of Ukrainian terminological vocabulary: normative aspect. The present article is devoted to the analysis of terminology and nomenclature in normative aspect, which are codified in the academic general linguistic Russian-Ukrainian dictionaries, published within a certain period of time (from the 20-s of the 20th century to the 10-s of the 21st century). The dynamics of imperative and dispositive language norms is retraced. Dictionary codification of Ukrainian terms indicates changes in the language and deliberate influence of the society on the development of the terminology norm. The extralinguistic factors influencing the language norm dynamics have been defined.

Key words: *terminology, general linguistic lexicography, term-variant, imperative norm, dispositive norm.*

Мовні засоби, які є зразком суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства, кодифікують у словникарських працях різного типу. Сфера фіксування мовних одиниць, використовуваних у фаховій комунікації, — це не лише термінографія, але й загальномовна перекладна лексикографія, у якій традиційно подають різногалузеві спеціальні одиниці. Академічні російсько-українські словники мають особливе місце в історії українського словникарства, оскільки довгий час саме вони були єдиним типом загальномовних лексикографічних праць, у яких фіксувалися мовні норми. Матеріал цих словників, опублікованих із 20-х рр. XX ст. до сьогодні, дає змогу виявити основні тенденції в змінюванні мовних норм як в національній мові в цілому, так і в українській термінології зокрема.

Об'єктом нашої уваги є терміни й номен, кодифіковані в загальномовних російсько-українських словниках, що видані Українською академією наук (Комісія для складання словника української живої мови) [РУС 1924–1933], Інститутом мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР [РУС 1956¹; РУС

¹ Інститут мовознавства АН УРСР підготував і видав 1937 року однотомний «Російсько-український словник», який за задумом упорядників мав стати навчальною, нормативною книжкою. Як відзначають науковці, зокрема Л. Паламарчук, це завдання було зреалізовано лише частково «<...> хоча б уже через недостатній його обсяг (до 70 авт. аркушів)» [5:72]. 1948 року опубліковано великий академічний «Російсько-український словник» (80 тисяч реєстрових російських слів), який витримав кілька перевидань. Ми залучили до мовного аналізу матеріал другого видання цього словника

1970¹], Інститутом української мови НАН України [РУС 2003; РУС 2011–2014]. Базовим для мовного аналізу є російсько-український словник у 3-х томах за редакцією А. Кримського та С. Єфремова [РУС 1924–1933] — перша академічна лексикографічна праця такого типу в радянській Україні. За відсутності в національному словникарстві 20-х — поч. 30-х рр. ХХ ст. ґрунтовних загальномовних словників іншого типу, зокрема тлумачного, цей перекладний словник перебрав на себе багато функцій і став у царині мовознавства «одним з монументальних пам'ятників українського культурного відродження 20-х років <...>» [7:32]. У «Передньому слові» до цієї лексикографічної праці зазначено, що Постійна комісія для складання словника живої української мови при Українській Академії Наук «<...> мала перед собою два головні завдання: 1) дати відповідний потребам часу реєстр слів російських і 2) вичерпати якомога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови» [РУС 1924–1933]. Укладачі «Російсько-українського словника» підкреслюють, що він «<...> в українських своїх перекладах живовидячки відбивав той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліттів, а надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку. В цьому редакція вбачає найбільшу вагу цього словника супроти попередніх, що обмежувалися мало не на самому етнографічному матеріалі та на словах давнішої художньої (теж переважно народницько-етнографічної) літератури» [РУС 1924–1933]. Ця словникарська праця не перевидавалася, тому особливого значення набуває електронна версія трьох томів, що з'явилася 2007 року. Завдання статті — проаналізувати динаміку мовних норм в українській термінології від 20-х — 30-х рр. ХХ ст. до сьогодні на матеріалі словників визначеного типу, підготовлених лексикографічними колективами Академії наук України як суб'єктами мовного планування. До аналізу залучено іменникові мовні одиниці та прикметникові, що є компонентами складених спеціальних назв.

(1956 р.), виготовленого фотомеханічним способом, у якому виправлено лише друкарські помилки.

¹ 1968 року вийшов із друку академічний тритомний «Російсько-український словник» (120 тисяч реєстрових російських слів), тираж якого був додрукований 1969 р. та 1970 р. Ми залучили до мовного аналізу матеріал цього словника, надрукованого у 1970 р. із виправленими друкарськими помилками.

Лінгвісти розрізняють багато видів норми залежно від аспекту аналізу одиниць мови в нормативному плані. Так, із погляду обов'язковості мовної норми та її вибірковості до наукового обігу введено термінологічні назви «імперативна норма» й «диспозитивна норма» (див. докладніше [1]), які чітко окреслюють зміст номінованих понять. У лінгвістиці імперативна норма — це обов'язкова норма для всіх мовців, що не допускає вибору (наприклад, *адво́кат*, *балéт*, *ва́льці*, *верста́т*, *гра́фіка*, *диспле́й*, *дода́нок*, *зо́лото*, *ро́тор*), а диспозитивна норма — норма варіантна, що допускає вибір (наприклад, *бу́сол*, *бу́сел*; *вольє́ра*, *вольє́р*; *домкрати́вий*, *домкрати́ний*; *живоки́ст*, *живоки́сть*). У сфері фіксування термінологіки як диспозитивну норму здебільшого кодифікують тотожні за значенням спільнокореневі форми однієї мовної одиниці, що є її варіантами. Отже, у межах норми можуть функціонувати дві (і більше) термінні назви зі спільним коренем як схвалена мовним колективом диспозитивна норма, що визначає припустимий для системи української мови діапазон варіювання форми спеціальної одиниці. Модифікації плану вираження термінів можуть відбуватися на акцентуаційному, фонематичному, словотвірному, граматичному рівнях у межах того самого плану змісту.

Укладачі кожного з аналізованих словників зазначають у передмові, які спеціальні одиниці включено до загальномовної лексикографічної праці: «Щодо термінологічного матеріалу з різних паростей знання та техніки, то, розуміється, Словник більш-менш обмежується термінами ширшого — загальноосвітнього — значіння <...>» [РУС 1924–1933]; «<...> з обмеженням добиралася до словника наукова і технічна термінологія і номенклатура. Вузько-спеціальні терміни і номенклатурні слова окремих наук, мистецтв і техніки не запроваджувалися до словника. Найповніше в словнику представлені терміни філософії, суспільних наук і мистецтв поряд з політичною термінологією, як такі, що найбільше вкоренилися в загальнолітературній мові» [РУС 1956:ХІІ]; «Словник містить багато наукових термінів, термінів культури і мистецтва, які зустрічаються в пресі і художній літературі. Вузькоспеціальні терміни і номенклатурні слова окремих галузей науки, мистецтва, техніки до словника не внесені» [РУС 1970:ХІV]; «Реєстр Словника поповнюється лексичними одиницями: <...> включено спеціалізовану лексику галузевих терміносистем — авіації, автосправи,

астрономії, біології, генетики, геології, екології, економіки, етнології, інформатики, медицини, міфології, політології, психології, релігії, спорту, справочинства, телекомунікації, теології, уфології, фармацевтики, фінансової справи тощо» [РУС 2003:І]; «Реєстр Російсько-українського словника по можливості якнайповніше охоплює <...> найпоширеніші наукові й технічні терміни з урахуванням того, що загальномовний перекладний словник не має підміняти собою термінологічний» [РУС 2011–2014:VIII]. Як бачимо, у наведених цитатах переважає думка, що до перекладного словника для широкого загалу слід включати найпоширеніші в мовному колективі назви на позначення спеціальних понять. Слід зауважити, що на сьогодні такого критерію добору термінних одиниць до загальномовної лексикографічної праці недостатньо, оскільки у ХХІ ст. швидко змінюється інформаційний простір і словник має подавати таку фахову інформацію з різних галузей діяльності людини, яку мусять знати неспеціалісти і яка підвищує загальнонауковий і культурний рівень сучасної людини. На наш погляд, проблему включення спеціальної лексики до сучасного загальномовного словника можна розв'язувати на підставі кількох критеріїв, тобто багатоаспектно: критерію когнітивно-комунікативної значущості терміна, критерію нормативності терміна, критерію сучасності терміна (див. докладніше [3]). Зауважмо, що в передмові до РУС 2003 (див. вище) указано на подання в цій словникарській праці спеціальних мовних одиниць великої кількості галузевих терміносистем, деякі з яких є новим об'єктом для загальномовної перекладної лексикографії в Україні. Укладачі ще одного сучасного академічного російсько-українського словника зазначають у передмові, що його реєстр і відповідно перекладна частина поповнилися новою лексикою, а також лексикою попередніх десятиліть, яка стала широковживаною саме останнім часом. «Це слова і вирази соціального, політичного, економічного, культурно-освітнього характеру, нові наукові й технічні терміни <...>» [РУС 2011–2014:VIII]. На сьогодні виразною є тенденція до збільшення кількості термінних одиниць у загальномовних лексикографічних працях. Сучасні словникарі враховують нові напрямки розвитку лексичної системи української мови, зокрема її «термінологізацію». Лексикографи відповідальні за той термінний матеріал, який вони

включають до загальномовного словника, оскільки мовці знайомляться з національним термінофондом насамперед у таких працях, і тому ця сфера фіксування термінології набуває особливого значення.

Обсяг термінолексики, поданої в названих академічних російсько-українських словниках, дає змогу простежити динаміку мовних норм за великий проміжок часу (20-і рр. ХХ ст. — 10-і рр. ХХІ ст.). Можна виокремити досить велику кількість імперативних норм, що кодифіковані в кожному зі словників і є стабільним нормативним фондом в українській термінології. Наприклад: *акумулятор*, *гірник*, *голуб*, *графіт*, *камера*, *камінь*, *канал*, *контратіака*, *механічний*, *мікроб*, *нафта*, *пігмент*. Водночас ми, поперше, не виявили диспозитивних норм, однакових в усіх аналізованих словниках, а по-друге, зафіксували модифікації імперативних норм. Причину цього вбачаємо в тому, що аналізовані лексикографічні праці уклалися в різні періоди мовного планування в термінології, а отже, відмінними були мовна політика, мета термінологічного планування та критерії нормативності спеціальної мовної одиниці (див. докладніше [4]). Так, у «Російсько-українському словнику», опублікованому 1956 року, кодифікування нормативних термінів і номенів відбувалося на інших теоретичних засадах, ніж у «Російсько-українському словнику» 1924–1933 рр. видання: укладачі цієї праці надавали перевагу мовним одиницям, що вживалися в російській мові¹. Така ж тенденція засвідчена й у «Російсько-українському словнику» 1970 року видання. Наприклад:

¹ Таке «внормування» української мови простежуємо вже в «Російсько-українському словнику» 1937 року видання (це був перший академічний російсько-український словник після сумнозвісних репресивних бюлетенів), і саме з цього часу у сфері фіксування української мови почали відбуватися кардинальні зміни, що призвели до «зросійщення» її сфери функціонування.

РУС 1924–1933	РУС 1956	РУС 1970
<i>а́кто́вий</i>	<i>а́ктовий</i>	<i>а́ктовий</i>
<i>альбо́м, альбу́м</i>	<i>альбо́м</i>	<i>альбо́м</i>
<i>аритме́тика</i>	<i>арифме́тика</i>	<i>арифме́тика</i>
<i>балетма́йстер</i>	<i>балетме́йстер</i>	<i>балетме́йстер</i>
<i>ва́нний, ва́нновий</i>	<i>ва́нний</i>	<i>ва́нний</i>
<i>жаргоно́вий</i>	<i>жарго́нний</i>	<i>жарго́нний</i>
<i>зені́товий, зені́тний</i>	<i>зені́тний</i>	<i>зені́тний</i>
<i>кри́зовий</i>	<i>кри́зисний</i>	<i>кри́зисний</i>
<i>ла́ко́вий</i>	<i>ла́ковий</i>	<i>ла́ковий</i>
<i>метеоро́вий, метеоро́ний</i>	<i>метеоро́ний</i>	<i>метеоро́ний</i>
<i>мусо́новий, мусо́нний</i>	<i>мусо́нний</i>	<i>мусо́нний</i>

Підґрунтям лексикографічного опрацювання мовного матеріалу укладачами РУС 1956 і РУС 1970 стала нова мовна політика в радянській Україні, проголошена в 1933 році (див. докладніше [2]). Теорія термінотворення, яку почали розробляти українські лексикографи у 20-х рр. ХХ ст., зазнала суттєвих змін, і це відбито як у партійних документах, так і в публікаціях Науково-Дослідчого Інституту Мовознавства [6]. Ю. Шевельов зазначає, що з цього часу «<...> радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови» [8:267]. Партійні настанови щодо вживання мовних одиниць в українській мові та засобів їх творення на довгі роки визначили норми та їхню словникову кодифікацію, зокрема в термінології. Можна говорити про те, що було порушено природний розвиток фахової лексики української мови й динаміку мовних норм у термінології за радянської доби слід кваліфікувати як штучну.

На початку 90-х рр. минулого століття зі зміною мовної політики в Україні науковці почали переглядати норми, що з'явилися в національному термінофонді з екстралінгвальних причин у радянський час.

У передмовах до академічних російсько-українських словників, які вийшли друком у ХХІ столітті, зазначено: «Українська частина Словника зорієнтована на актуалізацію тра-

диційних (часто призабутих) українських відповідників, винесення їх на перше місце та уточнення при них ремаркування» [РУС 2003:І]; «<...> Уточнено принципи добору і переглянуто послідовність подання українських еквівалентів (відповідників) до російських реєстрових слів, коментарів і ремарок до них» [РУС 2011–2014:VI]. Оскільки в реєстрах цих лексикографічних праць є велика кількість терміних одиниць, можна говорити про те, що укладачі поставили за мету відновлювати не лише загальномовну українську лексику, але й національну термінологію.

Відзначмо, що внормувальна робота лексикографів зумовила, зокрема, появу досить великої кількості диспозитивних мовних норм порівняно з аналізованими словниками 1956 і 1970 рр. видання внаслідок активізування питомих моделей термінотворення. Унормування термінології, розпочате в 90-х рр. ХХ ст., продовжується й потребує чіткої програми та часу, оскільки «зросійщення» системи української мови протягом багатьох десятиріч спричинило великі зміни в нормативній базі національного термінофонду, що відбито в сучасних загальномовних словниках. Ми подаємо зіставний аналіз РУС 1924–1933 і РУС 2003, РУС 2011–2014, який дає можливість визначити динаміку мовних норм у національній термінології з погляду їхньої обов'язковості та вибірковості від 20-х рр. ХХ ст. до сьогодні:

1. Диспозитивні норми стали на сьогодні імперативними:

РУС 1924–1933

в'язільник, в'язальник,
в'язій

дисконт, дисконто

діялог

інжені[é]р

кенгуру, кенгур

кисневий, кісенний

китоловський, китоловний

кометний, кометовий

короїда, короїд

лакмусовий

лексиколог

лопатець, лопать

магніювий, магнійний

метал, металь

метеорограф

теслярство, теслярство

РУС 2003,
РУС 2011–2014

в'язальник

дисконт

діалог

інженер

кенгуру

кисневий

китоловний

кометний

короїд

лакмусовий

лексиколог

лопать

магнієвий

метал

метеорограф

теслярство

2. Імперативні норми замінені на інші обов'язкові норми:

РУС 1924–1933

аквареля

алгебра

амбровий

бензіна

вексельвий

віоля

вольт

гарпуна

діяграма

забудовець

імбір

концертмайстер

корвета

лісохемічний

логаритм

РУС 2003,
РУС 2011–2014

акварель

алгебра

амбровий

бензін

вексельний

віоля

вольт

гарпун

діаграма

забудовник

імбір

концертмейстер

корвет

лісохімічний

логарифм

3. Імперативні норми стали на сьогодні диспозитивними:

РУС 1924–1933

бабак

баляса

РУС 2003,
РУС 2011–2014

ба[й]бак

балясіна, баляса

бісмут
лагуновий
портретник
порфіровий
п'ядак
хутряний

вісмут, бісмут
лагуновий, лагуний
портретист, портретник
порфірний, порфіровий
п'ядак, п'ядун
хутровий, хутряний

4. Диспозитивні норми замінені на інші вибіркові норми:

РУС 1924–1933

гарпунник, гарпунар

лажєвий

лимановий, лиманський

мідяний, мідний, мі-
девий

позика, позичка

РУС 2003,
РУС 2011–2014

гарпунник, гарпунер

лажєвий, лажєний

лимановий, лиманний

мідний, мідяний

позика, позичка

Сучасні імперативні й диспозитивні норми в українській термінології (деякі з них подані вище) зумовлені такими екстралінгвальними чинниками: 1) багаторічним «зросійщенням» національного термінофонду як у сфері функціонування, так й у сфері фіксування (РУС 1956 і РУС 1970 легалізували це «зросійщення»); 2) унормуванням української термінології, що здійснюється в незалежній Україні різними суб'єктами мовного планування; 3) правописом, на який зорієнтовані укладачі аналізованих російсько-українських словників.

Висновкова частина. Змінення мовної норми може бути зумовлене як саморозвитком мови, так і зовнішніми чинниками, зокрема процесами, що відбуваються в суспільстві. Динаміка імперативних та диспозитивних норм в українській термінології, зафіксована в аналізованих академічних словниках, дає підстави говорити про те, що від 30-х рр. ХХ ст. до сьогодні вона зумовлена здебільшого саме позамовними чинниками. Визначальною нормативною тенденцією в національній термінології є замінення диспозитивних норм імперативними. Мовний аналіз засвідчує також досить велику кількість модифікованих імперативних норм у сучасних аналізованих словниках порівняно з імперативними нормами в російсько-українському словнику за редакцією А. Кримського і С. Єфремова.

Література

1. Боярова Л. Г. Імперативні й диспозитивні норми в українській термінології (90-і рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Л. Г. Боярова // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна : Серія «Філологія». — 2007. — № 50. — Вип. 765. — С. 39—43.
2. Боярова Л. Г. Прикметникові термінологічні назви в загальномовних академічних словниках / Л. Г. Боярова // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна : Серія «Філологія». — 2013. — №1080. — Вип. 69. — С. 184—189.

3. Боярова Л. Термінологічна лексика в загальномовному тлумачному словнику / Людмила Боярова // Лексикографічний бюлетень : зб. наук. праць / [Відпов. ред. д. філол. н., проф. В. Німчук]. — К., 2008. — Вип. 17. — С. 13—24.
4. Боярова Л. Українська термінологія як об'єкт мовного планування / Людмила Боярова // Wiener Slawistischer Almanach. — Wien, 2006. — Band 58. — С. 223—233.
5. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія (Питання історії, теорії та практики) / Л. С. Паламарчук. — К. : Наук. думка, 1978. — 203 с.
6. Хроніка НДІМ // Мовознавство, 1934. — № 2. — С. 139—145.
7. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців / Юрій Шевельов. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 132 с.
8. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) : Стан і статус / Юрій Шевельов // Вибрані праці : у 2 кн. Кн. I. Мовознавство / [Упоряд. Л. Масенко]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 26—279.

Список умовних скорочень лексикографічних джерел

- РУС 1924–1933 – Російсько-український словник / За ред. А. Кримського та С. Єфремова. — К. : Держ. вид-во України–УАН, 1924–1933. — Т. 1–3, А–П. [Електронний ресурс].— Режим доступу: http://r2u.org.ua/html/krym_details.html.
- РУС 1956 – Російсько-український словник / Гол. ред. М. Я. Калинович. — К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1956. — 804 с.
- РУС 1970 — Російсько-український словник : у 3 т. / АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні ; Гол. редактор І. К. Білодід. — К. : Наук. думка, 1970.
- РУС 2003 – Російсько-український словник / І. О. Анніна, Г. Н. Горюшіна. І. С. Гнатюк та ін. — К. : Абрис, 2003. — 1424 с.
- РУС 2011–2014 — Російсько-український словник : у 4 т. / І. С. Гнатюк, С. І. Головащук, В. В. Жайворонок та ін. — К. : Знання, 2011–2014.